

تطوّرات کلام امامیہ

در تیسرے بغداد

www.ketab.ir

سید علی حسینی زاده خضر آباد

سرشناسه : سید علی، حسینی زاده خضرآباد، ۱۳۶۰.
عنوان ونام پدیدآور : تطوّرات کلام امامیه در مدرسه بغداد / سید علی حسینی زاده خضرآباد؛
تهیه پژوهشکده کلام اهل بیت (علیهم السلام).

مشخصات نشر : قم : مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث. سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری : ۳۴۴ ص.

فروست : پژوهشکده کلام اهل بیت (علیهم السلام) / ۱۶.

شابک : ISBN: 978 - 964 - 493 - 963 - 1

وضعیت فهرست نویسی : فیا

موضوع : کلام شیعه امامیه -- آله ها و خطابه ها

موضوع : *Imamite Shiites theology -- Addresses, essays, lectures

موضوع : مدرسه ها -- عراق -- بغداد -- مقاله ها و خطابه ها

موضوع : Schools -- Iraq -- Baghdad -- Addresses, essays, lectures

شناسه افزوده : پژوهشگاه قرآن و حدیث، پژوهشکده کلام اهل بیت (علیهم السلام)

رده بندی کنگره : ۱۳۹۶ ت ۶ ح ۵ / ۲۱

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۴۱۷۲

شماره کتاب شناسی ملی : ۴۷۹۹۷۲۶

WWW.KALAM.PERSIANLIBRARY.COM

تطورات كلام اماميه در مدرسة بغداد

سید علی حسینی زاده خضر آباد

تهیه: پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام / ۱۶

سر ویراستار: سید محمد حسینی

ویراستار و صفحه آرا: محمد حسینی

طراح بلد: حسن فرزندگان

ناشر: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث

چاپ: اول / ۱۳۹۶

چاپخانه: دارالحدیث

شمارگان: ۵۰۰

قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

دفتر مرکزی: قم، میدان شهدا، خیابان معلم، پلاک ۱۲۵، تلفن: ۰۲۵ - ۳۷۷۴۰۵۲۳ / فاکس:

۰۲۵ - ۳۷۷۴۰۵۷۱ / ص پ ۴۴۶۸ / ۰۲۵

نمایشگاه دائمی علوم حدیث (قم، خیابان معلم، تلفن: ۰۲۵ - ۳۷۷۴۰۵۴۵ / فروشگاه شماره «۲»

(قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف پلاک ۳۹، تلفن: ۰۲۵ - ۳۷۸۴۲۳۰۹ /

۰۲۵ - ۳۷۸۴۲۳۱۰

فروشگاه شماره «۳» (شهر ری، حرم حضرت عبدالعظیم حسینی علیه السلام درب شرقی ۷) تلفن:

۰۲۱ - ۵۵۹۵۲۸۶۲

فروشگاه شماره «۴» (شهر ری، حرم حضرت عبدالعظیم حسینی علیه السلام درب جنوبی) تلفن:

۰۲۱ - ۵۱۲۲۴۴۹۳

فروشگاه شماره «۵» (شهر ری، حرم حضرت عبدالعظیم حسینی علیه السلام بازار علیهم السلام قم) تلفن:

۰۲۱ - ۵۵۹۳۰۹۹۹ / پلاک ۱۹/۱

<http://darolhadith.ir>

darolhadith.20@gmail.com

ISBN: 978 - 964 - 493 - 963 - 1

* کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

۱۳۰۱۴۸۰۰۰۱۰۱۳

فهرست مطالب

۱۱.....	سخن پژوهش
۱۵.....	سخن نویسنده
۱۹.....	پیش گفتار

ضمیمه اول:

کلیات و قدمات

۲۵.....	درآمد
۳۰.....	پیشینه پژوهش
۳۵.....	مفاهیم
۳۵.....	تظور
۳۷.....	کلام امامیه
۴۰.....	مدرسه
۴۲.....	جریان
۴۳.....	عصر حضور
۴۳.....	سیر تاریخی کلام امامیه تا پایان مدرسه بغداد

- ۴۴.....مراحل تطوّر کلام اسلامی در سده‌های نخستین
- ۴۵.....مرحله اصالت و استقلال کلام
- ۴۶.....دوره پیدایش و شکل‌گیری
- ۴۷.....دوره تکوین کلام نظری
- ۴۸.....دوره تدوین جامع
- ۵۰.....سیر تاریخی کلام امامیه در مرحله اصالت و استقلال
- ۵۱.....کلام امامیه در دوران حضور
- ۵۴.....مدرسه مدینا و رشد گیری کلام امامی
- ۵۶.....دوره نظریه‌پردازی در مدرسه کوفه
- ۶۰.....دوره فترت و رکود
- ۶۳.....مدرسه کلامی قم
- ۶۷.....کلام امامیه پس از حضور (مدرسه بغداد)
- ۷۲.....جریان‌های کلامی مدرسه بغداد
- ۷۲.....۱. جریان معتزلیان شیعه‌شده
- ۷۹.....۲. جریان نوبختیان و متکلمان کمترشناخته‌شده امامیه
- ۹۴.....۳. جریان شیخ مفید
- ۹۹.....۴. جریان سید مرتضی
- ۱۰۴.....علل و هنگامه افول مدرسه بغداد
- ۱۰۵.....جمع‌بندی

فصل دوم:

سیر تطوّر محتوای کلام امامیه در مدرسه کلامی بغداد

- ۱۰۷.....درآمد

۱۰۹	شناخت‌شناسی
۱۰۹	معرفت
۱۲۲	عقل
۱۳۱	خداشناسی
۱۳۱	اهم‌ما و صفات
۱۴۴	بلاء و نسخ
۱۵۸	عدل الهی
۱۵۹	چیستی اعمال نییاد
۱۶۰	استطاعت
۱۶۳	رابطه فعل‌بندگان با خدا
۱۶۹	آلام اطفال
۱۷۱	انسان‌شناسی
۱۷۱	حیات پیشین
۱۸۱	چیستی انسان
۱۸۷	راه‌ماشناسی
۱۸۷	نبوت
۱۹۳	قرآن
۲۱۴	امامت
۲۱۷	مقامات ائمه علیهم‌السلام
۲۱۹	علم امام
۲۲۱	معجزه
۲۲۵	نزول وحی
۲۳۳	مقام تشریح

۲۳۵.....	معادشناسی
۲۳۵.....	اسما و احکام
۲۴۱.....	وعید
۲۴۸.....	احباط
۲۵۴.....	معرفت و طاعت کفار
۲۵۹.....	مانات
۲۶۴.....	جهان‌شناسی
۲۶۴.....	حرکت سکون علم
۲۶۷.....	بقای جراه
۲۶۹.....	طبایع اربعه
۲۷۳.....	مکان
۲۷۴.....	جمع بندی

فصل سوم:

تحلیل و تبیین تطوّر کلام امامیه در بغداد

۲۷۷.....	درآمد
۲۷۸.....	عوامل و زمینه‌های واگرایی متکلمان امامی بغداد از کلام دوران حضور
۲۷۹.....	۱. افول مدرسه کوفه و دوره فترت
۲۸۳.....	۲. جغرافیای فرهنگی متفاوت بغداد و کوفه
۲۸۶.....	۳. درگیری اجتماعی امامیه و اهل حدیث عامه
۲۸۸.....	۴. غیبت امام معصوم
۲۹۰.....	۵. تحولات در جریان حدیثی امامیه و ظرفیت‌های حدیث امامیه
۲۹۴.....	۶. حمایت حاکمیت سیاسی از گفتمان اعتزالی

۲۹۵...	۷. حاکمیت گفتمان معتزله و شرایط ویژه عصر تدوین جامع علم کلام
۲۹۸.....	۸. مناسبات امامیه و معتزله.....
۳۰۳.....	۹. نهضت ترجمه آثار فلسفی.....
۳۰۸.....	جمع بندی.....
۳۱۰.....	خاتمه.....
۳۱۷.....	کتابنامه.....
۳۳۵.....	نمایه اعلام.....

www.ketab.ir

سخن پژوهشگرده

عصر حاضر در دو بُعد زیبای هویت‌های دینی و خیزش‌های مذهبی و معنوی دانسته‌اند. در این میان شیعه در منجش با دیگران، نمودی نمایان‌تر داشته و در عرصه‌های گوناگون فرهنگی و سیاسی در محیط پیرامون خود تأثیری شگرف به جا گذاشته است. البته، این نفوذ و تأثیر از چشم دیگران پنهان نمانده و رقیبان را به رویارویی و ناآشنایان را به کندوکاو واداشته است؛ نماد و نشانه این تکاپوها را در عرصه‌های علمی و رسانه‌ای به خوبی می‌توان باز شناسید.

گسترش مراکز شیعه‌شناسی در شرق و غرب، انجام پژوهش‌های بزرگ و کوچک، کنفرانس‌ها و نشست‌های تخصصی در گوشه گوشه جهان، در خصوص تاریخ و اندیشه شیعه و نیز هدایت پایان‌نامه‌های دانشگاهی و فرصت‌های مطالعاتی بسیار به سمت موضوعات مرتبط با تشیع و بالاخره چاپ صدها کتاب و مقاله تخصصی در این زمینه، تنها بخشی از تلاش‌های به ظاهر فرهنگی است که در طول سه دهه اخیر به انجام رسیده است. این همه در کنار حجم سنگین فضای تبلیغاتی و رسانه‌ای که عمدتاً به دنبال تخریب چهره تشیع و شیعیان است، از پهنه میدان درگیری حوزه‌های علمی شیعه در این کارزار نابرابر پرده برمی‌دارد.

مروری کوتاه نشان می‌دهد که هویت معرفتی شیعه بیشترین حجم را در این

پروژه علمی و تبلیغی به خود اختصاص داده و غالباً تلاش بر این است که با ارائه انگاره‌های ناراست و سرگذشتی نامیمون از شیعه، تصویر تابناک مکتب تشیع را در تاریکی فرو برند. شیعه امامیه با بهره‌مندی از مکتب گرانشنگ اهل بیت علیهم‌السلام و با تکیه بر معارف اصیل قرآن کریم، پیشینه‌ای پرمایه و افتخارآمیز در پاسداری از دستاوردهای والای رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بر جای گذاشته و پیشاهنگی خود را در پاسداری و گسترش اسلام اصیل نشان داده است. اما سوگ‌مندانه باید گفت که دشمنان از دیرباز کینه‌توزی و کوته‌اندیشی را آیین خود ساخته، دشنه دشنام بر چهره پاکترین پیران و ولی درانداخته و پرده پندارهای خویش را بر حقایق آشکار تاریخی فروپوشانده‌اند.

آنان که با استغناء بر سهل‌سنجین سیاست و قدرت، امان از صدای مخالف می‌پریدند و با بهره‌مندی از ثروت و منبت، فارغ‌دلانه به نشر آرا و انظار خویش می‌پرداختند، سرانجام به پردازش صودک‌های سیدی از تاریخ اسلام و مسلمین دست یازیدند که هنوز هم جامعه و فرهنگ اسلامی را سخت آزار می‌دهد و امروزه آثار شوم آن در قالب تکفیر و افراطی‌گری، انسانیت‌داری، زمین تهدید گرفته است. آری، این نگره نامبارک چنان در فرهنگ مسلمین مؤثر است که سابع و مصادر نخستین تاریخی و فرقه‌نگاری را سراسر به زیر نفوذ خود گرفت و سوره بیگانگان کنجکاو و آشنایان بیمار دل در این آثار، اسنادی از تاریخ اسلام و تشیع می‌یابند که پاک کردن آن به سادگی میسر نیست.

از سوی دیگر، در دهه‌های اخیر فرصتی فراروی شیعیان فراهم آمده است تا با شناسایی و شناساندن خویش، مکتب اهل بیت علیهم‌السلام را از مظلومیت و محجوریت به در آورده و زمینه آشنایی و راهیابی بسیاری را به آموزه‌های ناب قرآنی فراهم سازند. عقب ماندگی تاریخی جامعه شیعه به اسباب برونی و درونی، اما کار ما را در تدارک این صحنه و بازنمایی نوآمد و بی‌پیرایه از فرهنگ و هویت خویش دشوار کرده

است. بدیهی است که برای این منظور باید مسئله‌ها و موضوع‌های فراوانی را به بحث گذاشت و بایسته‌های بسیاری را به دست تحقیق سپرد. این حرکت به دلیل گستردگی موضوعات و کمبود امکانات، نیازمند برنامه‌ریزی دقیق و جامع است و تنها با همت و هماهنگی مؤسسات و محققان برجسته امکان‌پذیر است.

پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام دقیقاً بر اساس همین نگرش و تحلیل شکل گرفت تا هماره غفلت و تغافل را از چهره اندیشه تشیع زدوده و آموزه‌های گرانسنگ قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام را به دور از پرده پندار مخالفان و فراتر از دست‌اندازی ناآگاهان معرفی کند در این خصوص، «گروه تاریخ کلام» برنامه خود را بر ریشه‌یابی هویت فکری و تاریخی اندیشه کلامی شیعه متمرکز کرد و با پی‌ریزی کلان پروژه «تاریخ کلام امامیه» بار سنگین پژوهش در این فضای کمتر شناخته شده را بر دوش گرفت. در همین راستا کتاب پیش رو در تلاش است ضمن معرفی یکی از مهمترین مقاطع تاریخ کلام امامیه یعنی مدرسه بغداد به معرفی جریان‌های کلامی فعال در این مدرسه و آثار و اندیشه‌های آنان، تطوّرانی که در این مقطع تاریخی از تاریخ اندیشه امامیه در کلام امامیه پدید آمده را تحلیل و تبیین کند.

بی‌سپاسی است اگر از کسانی که در این مسیر ما را با اکتاف خود نواخته‌اند و ما را رهین منت خویش ساخته‌اند، قدردانی نکنیم. پیش از همه باید از حضرت آیه‌الله ری‌شهری «رئیس موسسه دارالحدیث و پژوهشگاه قرآن و حدیث» که بر دبارانه و گشاده‌دل همه امکانات لازم را برای شکل‌گیری این برنامه پژوهشی فراهم آوردند، تشکر کنم و نیز قائم مقام پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر رضا برنجکار و مدیران و همکاران ارجمندشان را سپاس می‌گویم که مساعدت‌های بی‌دریغ ایشان همواره توشه راه پرفراز و نشیب‌مان بوده است. و سرانجام تلاش مدیران و محققان گرانمایه‌ای را قدر می‌گذاریم که همت و مهارت آنان، دست‌مایه اصلی این پژوهشکده برای دستیابی به اهداف خطیر و افق‌های بلند آینده است و در

این میان به ویژه از حجت الاسلام والمسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی معاونت پژوهشگاه یاد می‌کنم که خستگی‌ناپذیر در سامان بخشیدن به کلیه فعالیت‌ها یار و مددکاری وفادار و پرسوز است. همچنین برای محقق پرنشاط جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر سید علی حسینی‌زاده که با همت خویش، این اثر نو و خواندنی را پیش روی ما نهاد، آرزوی توفیق و پیشرفت فزون‌تر دارم.

این همه توفیقات را تنها به لطف حضرت حق تعالی می‌دانیم و بر این نعمت، سپاس و ستایش بر آستان جلال او می‌ساییم و سایه عنایت مولایمان حضرت ولی عصر (عج) را در گسترین سرمایه برای به انجام رساندن رسالت بزرگ پاسداری از معارف مکتب وحی می‌ماریم.

محمد تقی سبحانی

رئیس پژوهشگاه کلام اهل بیت علیهم‌السلام

www.ketab.ir

سخن نویسنده

در طول تاریخ کلام امامیه همانند همه گروه‌های فکری دیگر از معبر شماری از مدرسه‌های فکری اندیشه کرده برای شناخت تاریخ امامیه باید این مدرسه‌ها را بازخوانی کرد. این مدرسه‌ها بر محور محیط‌های جغرافیایی شکل گرفته‌اند و نشان‌دهنده جابجایی جغرافیایی نسبت‌های کلامی امامیه در مسیر تاریخ‌اند. طبیعتاً این جابجایی‌ها - با عنایت به تأثیرپذیری علم کلام از شرایط بیرونی - سبب تغییر و تطوراتی در روش و محتوای اندیشه‌ورزی عالمان هر مدرسه کلامی شده‌اند.

در نگاهی اجمالی به مدارس کلامی تا پیش از سده بغداد، باید گفت: شیعیان با بهره‌گیری از معارف اهل بیت علیهم‌السلام و در پرتو خورشید روش، حرکت فکری و کلامی خود را از مدینه و بر محور اهل بیت علیهم‌السلام آغاز کردند. اصالت‌ترین باورهای شیعه در این مدرسه مطرح شد و کلام شیعه شکل گرفت و می‌توان مدارس مدینه را پیشگام عرصه کلام اسلامی به‌شمار آورد. با آغاز سده دوم، معارف اعتقادی اهل بیت علیهم‌السلام در یک نهضت علمی در کوفه منتشر و در قالب نظریه‌های علمی تبیین شد؛ اصحاب امامیه در کوفه که دریافت حقایق دین را در پرتو تذکار و آموزه‌های وحی میسر می‌دانستند، با دورویکرد مختلف به تبیین معارف اعتقادی پرداختند و دو جریان مهم کلامی را پدید آوردند. یک جریان با رویکردی کلامی

به دنبال تبیین عقلانی معارف اهل بیت علیهم السلام و دفاع از آن در مقابل جریان‌های فکری رقیب بود، اما جریان دیگر با رویکردی حدیثی در پی فهم دقیق همان معارف و عرضه آن به جامعه مؤمنان بود.

جریان کلامی که رویکرد عقلانی و نظریه‌پردازانه داشت و از آغاز سده دوم نهضت علمی بزرگی را در کوفه پدید آورده بود، تحت تأثیر عوامل گوناگون با اقوالی زود هنگام روبه‌رو شد، اما در حالی که کلام نظری امامیه در پایان سده دوم در کوفه به نرس می‌گرایید، جریان متن‌گرا که رویکردی حدیثی داشت با انتقال به شهر قم، امتداد اندیشه کلامی امامیه را در مدرسه‌ای دیگر رقم زد. حجم بالایی از میراث حدیثی امامیه تا زمان سده سوم - از کوفه به قم منتقل شد و مشایخ قم به پالایش و ویرایش آن میراث پرداختند و انحرافات پرداختند. در همین مدرسه - برای نخستین بار - احادیث کلامی امامیه در یک نظام جامع و هماهنگ گردآوری و تبویب شد.

همزمان با غیبت صغرا و اندک زمان پس از شکل‌گیری مدرسه قم با رویکردی حدیثی، در مرکز سیاسی جهان اسلام یعنی بغداد، جریان عقل‌گرا و نظریه‌پرداز کلام امامیه با تطوراتی نسبت به مدرسه کوفه به آرامی بانساختی خود را باز یافت. هر چند غالباً در پژوهش‌ها، مدرسه بغداد را از عصر شیخ سید به حساب می‌آورند؛ اما پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد این مدرسه با تلاش‌های شکل‌مان کمتر شناخته‌شده امامیه از جمله دو متکلم برجسته نوبختی یعنی ابوسهل و ابوحمد و همچنین ورود معتزلیان شیعه شده به عرصه کلام امامی، حدود یک قرن پیشتر فعالیت خود را به صورت مدرسه‌ای آغاز کرده بود و در ادامه با راهبری شیخ مفید، سید مرتضی و در نهایت، شیخ طوسی به اوج بالندگی خود رسید و به‌رغم اقوال آن پس از هجرت شیخ طوسی به نجف اشرف، قرن‌ها هیمنه فکری خود را بر دیگر مدارس کلامی امامیه حفظ کرد.

این مدرسه کلامی با وجود مطالعات ارزشمندی که انجام شده به دلایلی هنوز نیازمند مطالعه و واریسی‌های دقیق‌تر است. وجود جریان‌های مختلف فکری، شخصیت‌های مهم و تأثیرگذار و میراث کلامی مهم و گران، از سویی و تطورات روشی و محتوایی کلام امامیه در این مدرسه و اتهام اعتزالی شدن کلام امامیه در آن از سوی دیگر، ضرورت پژوهش‌های جدید در این حوزه و کاستی تلاش‌های گذشته با کمک‌کار می‌سازد.

کتاب پیش رو، بخشی از کلان طرح «مدارس کلامی امامیه» است که در گروه تاریخ کلام پژوهش‌ها کلام اهل بیت علیهم‌السلام بخش‌هایی از آن پیشتر به انجام رسیده است و دیگر بخش‌ها نیز آن در دست پژوهش است. اثر پیش رو در تلاش برای برطرف کردن بخشی از عبارات ریخ کلام امامیه با بررسی جریان‌ها، شخصیت‌ها، تراث و اندیشه‌های مدرسه کلامی امامیه در بغداد، به تحلیل و تبیین تطورات کلام امامیه در فاصله آغاز غیبت صغرا تا آمدن سلاجقه در محیط جغرافیایی بغداد پرداخته است. امید است اثر حاضر در آملی شایسته در زمینه مطالعات تاریخ کلام امامیه به ویژه در حوزه مدرسه کلامی بغداد باشد. بی‌شک است از تمامی اساتید و دوستانی که در مراحل گوناگون کار از راهنمایی آنان بهره‌برم و باشکیمیایی و دقت با بنده همکاری کردند، قدردانی کنم. همچنین شایسته است در این مقام از مسئولین محترم پژوهشگاه قرآن و حدیث به‌ویژه رئیس محترم پژوهش‌های کلام اهل بیت علیهم‌السلام حجة الاسلام والمسلمین استاد محمدتقی سبحانی که افزون بر نظارت و ارزیابی این اثر، حق استادی بر نویسنده دارند، تقدیر و تشکر کنم.

سید علی حسینی زاده خضرآباد

پیش گفتار

یکی از نزاع‌های مهم در طول تاریخ تفکر اسلامی و شیعی، بحث اصالت اندیشه و هویت تشیع است. مخالفان تشیع از دیرباز با عناوین مختلف و با تمسک به شواهد و ادله گوناگون تلاش کردند تا نشان دهند آن چیزی که به‌عنوان شیعه در تاریخ وجود دارد امری است که از پیشینه تاریخی کهنی برخوردار نیست. آنان در این راستا برای هر دوره از تاریخ اندیشه شیعه فرضیه‌ها و نظریه‌هایی مطرح کرده‌اند.

برای نمونه، برای پیدایش تشیع با دستاویز قرآن دادند؛ استان عبد الله بن سبا و کیسانیه تلاش کرده‌اند تا پیدایش تشیع را به یهود، اعراب، گوسیان و غلات که بیرون از اندیشه اصیل اسلامی هستند، نسبت دهند.

مخالفان امامیه در ادامه تلاش کرده‌اند با ارائه تصویری ناقص و مخدوش از اندیشه متکلمان مدرسه کوفه، در گام اول اندیشه کلامی آنان را در نسبت از اندیشه اهل بیت علیهم‌السلام و بر ساخته ذهن متکلمان امامی کوفه و برگرفته از دیصانیان، غلات و دیگران بنمایانند و در گام بعدی با آشفته نمایاندن این اندیشه‌ها در صدد نقی دستگاه نظام‌مند کلامی در میان امامیه در عصر حضور برآیند. آنان در همین راستا تلاش دارند شکل‌گیری دستگاه نظام‌مند کلام امامیه را به مدرسه بغداد که به تبع اندیشه معتزلیان شکل گرفته است، نسبت دهند و با این ترفند کلام امامیه را

بی‌بهره از اصالت و هویت مستقل معرفی کنند. نتیجه این مدعا که از همان سده دوم پایه‌گذاری شده است و تا امروز به شکل گسترده تبلیغ می‌شود این است که نشان داده شود تشیع مولود در تاریخ اسلام با میراث اصیل اسلامی ارتباطی ندارد.

در پاسخ این ادعا، اندیشمندان امامی از آغاز تلاش کرده‌اند تا نشان دهند که بنیادهای فکر شیعی در سنت پیامبر ﷺ و قرآن کریم بوده است. این تلاش‌ها غالباً از دربار ما رویکرد کلامی از سوی متکلمان امامی پی‌گیری شده و آنان در صدد اثبات درستی اندیشه‌های کلامی امامیه، بر اساس قرآن و سنت نبوی، برآمده‌اند. هر چند این رویکرد ابرام و ضروری است، اما با عنایت به رویکرد مخالفان در شبهه‌افکنی عبد الله امامیه - به‌ویژه در عصر حاضر - که بر پایه روش تاریخ‌تفکر است، پژوهش‌های حاشی و سترگ از سوی اندیشمندان امامیه با رویکرد تاریخ‌اندیشه که متأسفانه کمتر بدان توجه شده است، ضروری است.

این پژوهش در تلاش است تا راسخ‌گویی به همین نیاز پژوهشی بخشی از تاریخ کلام امامیه را بازخوانی کند و با نگاهی تاریخ‌کلامی چگونگی و چرایی تطوّرات کلام امامیه در مدرسه بغداد را بررسی کند و نسبت آن با کلام امامیه در دوران حضور و اندیشه معتزلی را آشکار سازد.

ما برآنیم که کلام امامیه در طول تاریخ، یک رشته منسب و سرد که هویت کلام امامیه است و در هر زمان ناظر به نصوص و متناظر با شرایط زمانی، تطوّراتی به خود دیده است. از همین‌رو، به انفصال اندیشه کلامی امامی باور نداریم. مستفید اصولی مانند امامت، توحید و تنزیه، فاعلیت حق تعالی و حریت او، عدالت خداوند، حکیمانه بودن نظام عالم، مادی و جسمانی بودن آن، تکلیف و ارتباط آن با پاداش، رده‌منزله بین المنزلتین، نبوت، عصمت، علم ویژه امام، مقامات ائمه علیهم‌السلام و... همواره اصولی ثابت در کلام امامیه بوده‌اند که مراجعه به آثار کلامی متکلمان و محدث-متکلمان امامی در دوره‌های مختلف این را نشان می‌دهد. ادعای ما این

است که تاریخ اندیشهٔ تشیع یک مقولهٔ تدریجی و مستمر و همراه با فراز و فرودهای طبیعی انسانی است؛ یعنی بین هویت معرفتی و کلامی تشیع و آنچه که در بستر بیرونی جامعهٔ شیعه رخ می‌دهد کاملاً فاصله می‌اندازیم. معتقدیم جامعهٔ شیعه و شیعیان همچون همهٔ گروه‌های بشری در تاریخ از یک مسیر تکوین طبیعی برخوردار بوده‌اند.

البته جامعهٔ شیعه به این دلیل که رهبران معصوم داشته است و شخصیت‌های بزرگی در هدایت آنها نقش داشته‌اند، ممکن است سرنوشتی متفاوت داشته باشد، ولی نباید آمانی و خیالی اندیشید که تشیع به معنای یک واقعیت تاریخی یک امر خارق‌العاده است. یک گزین به وجود می‌آید و از هیچ سنت تاریخی برخوردار نیست. امامیه نیز مانند تمام پیروان ادیان از یک سیر طبیعی و تکوینی برخوردار است. پس هر نظریه‌ای که در باب تاریخ اندیشهٔ تشیع مطرح می‌شود، باید به این واقعیت‌های تاریخی توجه داشته باشد.

باید در نظر داشت علم کلام ماهیتی متحول دارد و غیر از عقاید است که امری ثابت است و این تطوّر به معنای قبض و بسط است و عموم جامعهٔ شیعه تابع متکلمان نبوده‌اند و تاریخ تفکر عالمان و تاریخ تفکر مؤمنان الزاماً همسان نیست. کلام متکلمان برخلاف علم فقه درون گروهی و تعیین شده، بلکه غالباً بیرونی و جدلی بوده و ناگزیر باید از کلام رقیب بهره برد. از همین رو، حتی لایهٔ تفکر شفاهی عالمان با تفکر مکتوب آنان را نمی‌توان یکسان دانست.

افزون بر آنچه گفته شد، کلام امامیه ویژگی‌هایی دارد که گاه تطوّر در تاریخ کلام آن را پررنگ‌تر می‌کند. از جمله آن‌که کلام امامیه، یک کلام پویاست که در مقابل پرسش‌های زمان و حوادث کلامی واکنش نشان می‌دهد و این برخاسته از عقل‌گرایی در کلام امامیه است که همانند فقه، باب اجتهاد را مفتوح می‌داند؛ به همین دلیل متکلمان امامیه فرزند زمان خود بوده و متناسب با نیاز مخاطب و شرایط

زمانه خود در بالندگی کلام امامیه نقش آفرین بوده‌اند. از این جهت نباید این تطوّرات را الزاماً منفی ارزیابی کرد. از سوی دیگر، امامیه از آن جهت که همواره به‌عنوان اقلیت مطرح بوده است و با اکثریت مواجهه دارد. از این رو، ناگزیر بوده از اهرم‌ها و ابزارهای فکری روز استفاده کند، چون اساس کلام تفاهم و زبان مشترک با رقیب است و از همین رو، در همه دوران‌ها فرهنگ روز و دانش زمانه مورد استفاده متکلمان امامی بوده است و این مسئله‌ای مشترک بین همه متکلمان مسلمان از جمله معتزله و اشاعره است.

با توجه به این نکته، تاریخ کلام امامیه همانند دیگر مکاتب کلامی در مسیر تاریخ دچار دستخوشی، تحول و تطوّر شده که مزیت آن قدرت پاسخ‌گویی به جریان‌های رقیب است. امامان با فراموش کردن گاه درگیر شدن در فضاهای بیرونی و الزامات پاسخگویی به رقیب، کلام ما را از توجه عمیق به درون‌مایه‌های کلام عصر حضور و ویژگی‌های ویژه کلام اهل بیت علیهم‌السلام غافل کرده است؛ اگرچه ممکن است در کتب حدیث و دعا و کلام شفاهم متکلمان امامی این نکته را مورد توجه قرار داده باشند، اما پژوهش پیش روی تاریخ مکتوب کلام امامیه را بررسی کرده است.

این اثر نتیجه مطالعات خردتر در این دوره از کلام امامیه است که در قالب مقالات و رساله‌های دکتری و پایان‌نامه‌های ارشد - به ویژه در پژوهش‌کده کلام اهل بیت علیهم‌السلام - به انجام رسیده است که در این جا اگر از تلاش‌های همه پژوهشگران این عرصه تشکر نکنم، ناسپاسی است. بسیاری از این رساله‌ها و مقالات با راهنمایی استاد فرزانه حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمد تقی سبحانی به انجام رسیده‌اند که فراتر از تخصصی که در این حوزه دارند، خود را متعهد به معرفی معارف گهربار اهل بیت علیهم‌السلام می‌دانند. نویسنده در کمال فروتنی از این استاد گرانقدر و دیگر اساتیدی که سهمی در این اثر دارند، سپاسگزاری می‌کنم.

همچنین یادآور می‌شوم اصل این اثر به صورت رساله دکتری در دانشگاه ادیان و مذاهب دفاع شده است و اینک با حذف برخی موارد و اضافه پاره‌ای از مطالب ضروری و تکمیلی ارائه شده است. با این همه جا دارد از مسئولین آن دانشگاه در اینجا نیز قدردانی نمایم.

به خاطر کوتاهی‌ها و احياناً کج‌فهمی‌هایی که در تصنیف این اثر داشته‌ام از حضرت بقیة‌الله الاعظم که این بضاعت مزجاة را تقدیم حضرتش نموده‌ام، عذرخواهم و امیدوارم توشه‌ای برای یوم الحسابم از این اثر برگرفته باشم. در پایان متواضعانه اعلام می‌کنم نقدهای همه اساتید محترم و خوانندگان محترم را شنوا هستم و هرگز با اصلاح این اثر را مسدود نمی‌دانم.